

Belső-ázsiai és koreai sámánizmus és népvallás, 2010/2011 őszi

Szarvasok, párducok, griffek

Szkíta kori tetoválások az Altajból

DIRICZI ZSOMBOR

A szkíták

Huszonöt évszázadon át az Altaj-hegység csúcsai között több száz szkíta kori halomsír feledt érintetlenül. A XX. század legjelentősebb régészeti felfedezései közé tartozik a a Mikhail Grjaznov és Szergej Rudenko által az egyik völgy után Paziriknak keresztelt régészeti kultúra néhány temetkezésének feltárása. A kövekkel lefedett halmokon keresztül a víz beszivárgott a sírkamrába és a koporsóba, ahol jéggé fagyott, és a fától a ruhákon át a hajig minden szerves anyagot megőrzött. A szkíta korban itt élt emberek olyan szokásait és elképzeléseit ismerhetjük meg így, amelyekről addig keveset tudtunk.

A szkíták a Jenyiszej folyó és a Fekete-tenger közötti széles sztyeppét a Kr. e. VIII-III. század között uralták. Messze keletről, Tuvából származtak: itt tárták fel a Kr. e. 800 körül épített aržani I. kurgánt, amely a szkíta kultúra gyökereit rejtette. Nyugatra haladva a perzsa forrásokból ismert szakák képviselik a szkíta műveltséget, majd elérünk a Fekete-tenger északi és keleti partvidékére, amelyet a szkíták a Kr. e. VII. századtól kezdve ellenőriztek. Itt kerültek kapcsolatba az ókori görög és trák kultúrával. Embereik vagy kulturális hatásaik még ugyanabban a században elérték a Kárpát-medencét: emlékeik megtalálhatók Erdélyben, az Északi-középhegységben, Szlovákiában, az Alföldön és Szerbiában is. Nomád állattartással és letelepült földműveléssel egyaránt foglalkoztak, valamint kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fel a Duna völgyétől Kínáig (*I. kép*).

A Pazirik-kultúra sírjai

A Pazirik-kultúra temetkezései az Altaj-hegységben, a mai Mongólia, Kazahsztán és Oroszország határán találhatók. Hérodotosz, a szkíta éra legfontosabb kútfője e területre az aranyat őrző griffeket helyezi (IV, 27). A jól konzervált sírokból hétre megállapítható a temetés dátuma (± 50 év pontossággal), valamint az, hogy míg a koporsót ott helyben, „frissen” készítették, addig a sírkamrához 15 éve kivágott fákat – egykori házak építőelemeit – használták, ezáltal a hely még inkább a halott házává vált. A kinyerhető információhalmazból most csak egy motívumra koncentrálnunk: a tetoválásokra.

1. kép: A szkíta kultúra eurázsiai lelőhelyei

A szokást három egyén segítségével mutatom be: a Ak-Alacha-i Jéghercegnő, a paziriki II. kurgánban nyugvó, 60 év körüli vezető és a Verch-Kaldžin-i fiatal harcos is visel magán egy vagy több tetoválást. Mindhárom lelőhely a kazah-orosz-mongol hármashatárnál található Ukok-fennsíkon fekszik (2. kép).

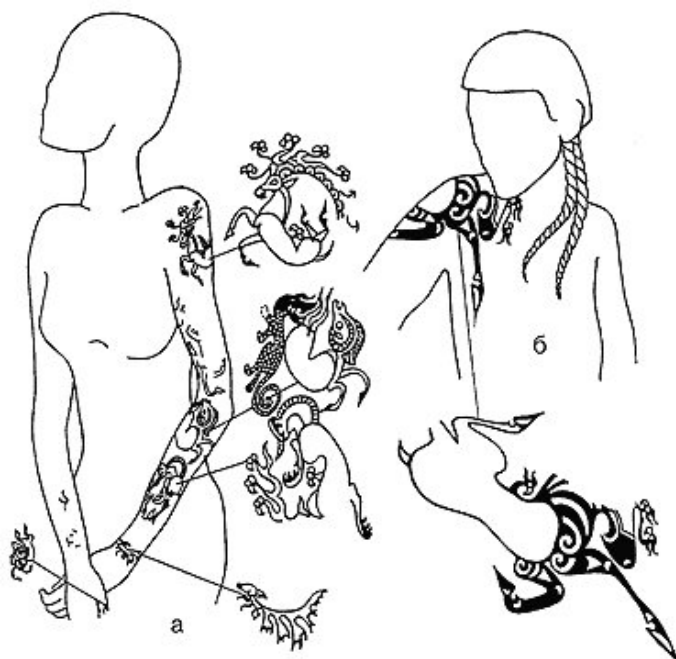
2. kép: Az Ukok-fennsík

A 25 év körüli Jéghercegnőt rejtő Kr. e. V. századi kurgánt Natalja Viktorovna Polosmak tárta fel az 1990-es években (3. kép). Addig önálló női sírt erről a területről nem ismertek, csak a halott férfiakkal együtt eltemetett ágyasokra bukkantak. A Jéghercegnő bal karjára egy ágas-bogas, virágban végződő agancsú szarvast, jobb hüvelykujjára pedig egy absztrakt motí-

vumot tetováltak (4. kép). A tetoválások feltételezhetően csonttűvel készültek: a koromból előállított festékanyagot apró bebökődésekkel juttatták be a bőr alá – hasonlóan a mai gépek pulzáló tűihez –, tehát nem lehetett fájdalommentes (Rumi, a XIII. századi költő-író őrzött meg egy történetet egy fiatal férfiről, aki a csillagjegye miatt egy üvöltő oroszlánt kívánt magára tetováltatni, ám annyira szenvedett, hogy végül a mester abbahagyta a munkát¹).

3. kép: A Jéghercegnő ma és talán egykoron

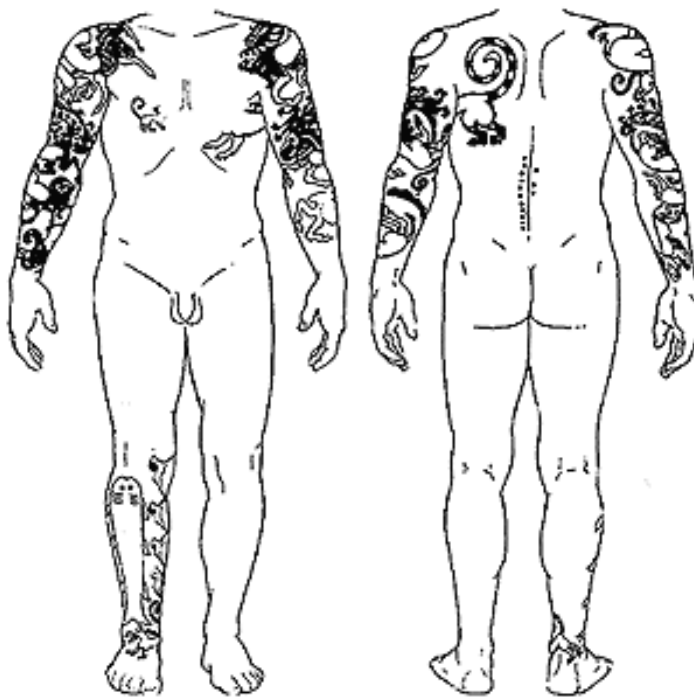

4. kép: A Jéghercegnő tetoválásai

¹ BILKAN 2008, 15-18.

Polosmak szerint a tetoválás a „hercegnő” közösségben betöltött kiemelkedő szerepére utal: ő lehetett a mesemondó, aki megőrizte és továbbadta a történeteket. Fontosságát mutatja, hogy díszes ruhában, hat lóval együtt hantolták el. A lovakra fából készült, agancsos szarvasmaszkot adtak. A szarvasmotívum többszörösen is jele van a sírban, a tetoválás mellett a tükör hátlapját is az agancsos állat díszíti.²

A paziriki II. kurgánban egy 60 év körüli, harc közben elesett férfi teste feküdt. Az ellenség megskalpolta, ám úgy tűnik, a családtagoknak sikerült visszaszerezniük a testet, és egy lószőrből készült parókával eltakarni a sérülést (ugyanakkor kreáltak egy álszakállat is). Akárcsak a Jéghercegnőt, a férfit is fiatal korában tetoválták.³ Teste jobb oldalára farkasokat, nagymacskaszerű ragadozókat, kicsavart lóalakokat és vadszamarat festettek. A rossz állapotban megmaradt bal kézen is hasonló figurák szerepelnek, a bal mellkason pedig egy nagytestű ragadozó nyomait fedezhetjük fel. A jobb lábára egy halat, négy futó kecskét és farkasféle állatot tetováltak, amelynek testéből madárfejek nőnek ki (5a kép).⁴

5a kép: A paziriki vezér testén látható ábrázolások

Az állatok elrendezésében egy világos sorrend látható. A mellkasi ragadozók testének elülső része a test középpontja felé néz. A karra elsősorban keveréklények kerültek, pozíciójuk a ragadozók által megtámadott antilopok, szarvasok kicsavart testhelyzetét utánozza, ám a ra-

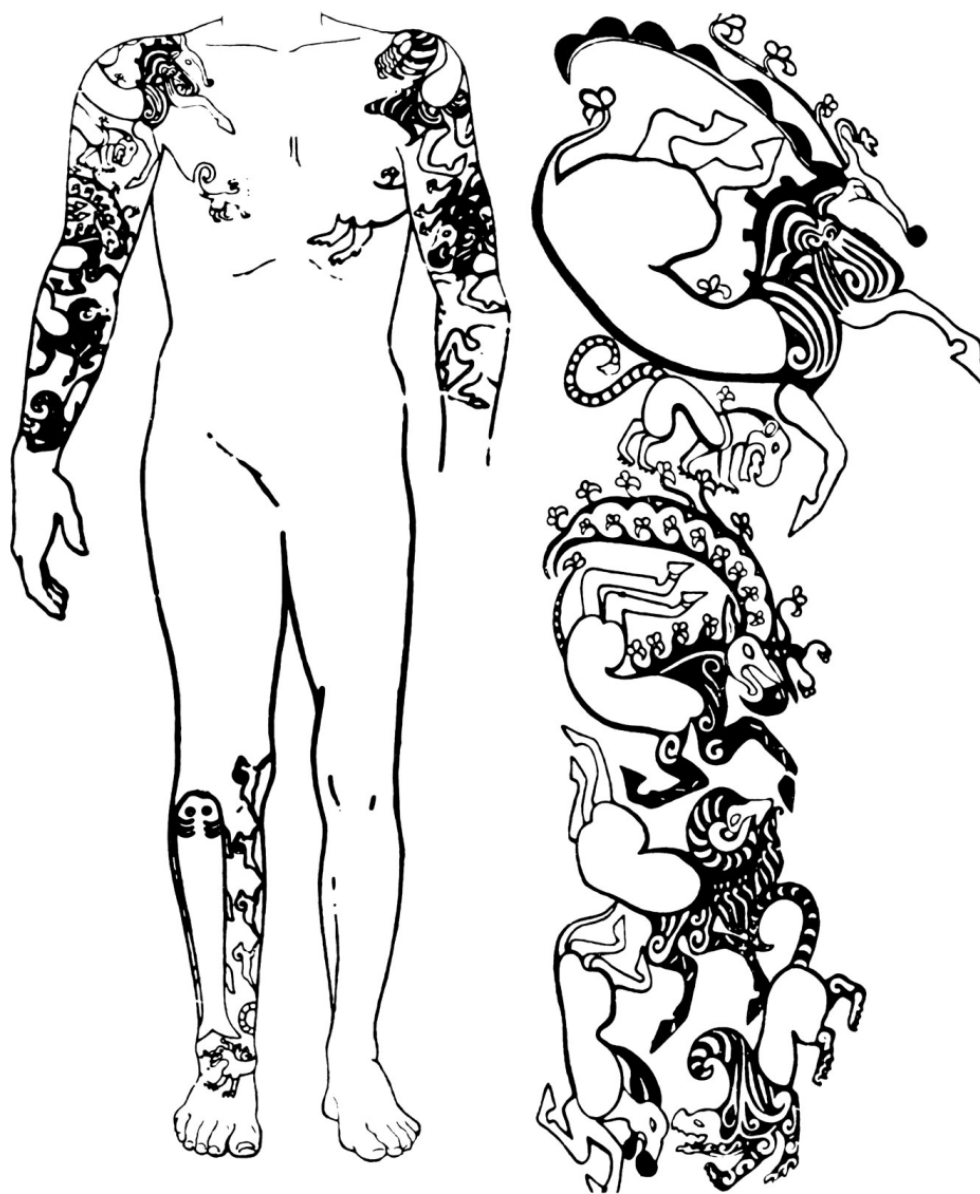
² Az itt leírtak a BBC által készített *Scythian Ice Maiden – Indo-Europeans in the Altai* című dokumentumfilmből származnak, amelynek mind az öt része elérhető a YouTube-on: [/watch?v=e4nrpkHQoxc](https://www.youtube.com/watch?v=e4nrpkHQoxc) | [/watch?v=AEZ0zNK5K8](https://www.youtube.com/watch?v=AEZ0zNK5K8) | [/watch?v=xXI9HxWXtjI](https://www.youtube.com/watch?v=xXI9HxWXtjI) | [/watch?v=dY65VxY30IA](https://www.youtube.com/watch?v=dY65VxY30IA) | [/watch?v=TG0ZwBRy6zk](https://www.youtube.com/watch?v=TG0ZwBRy6zk)

³ PARZINGER 2007, 48-49.

⁴ JACOBSON 1993, 63.

gadózó a legtöbb esetben hiányzik. Az összes szarvas- és szamárféle élőlény a férfi feje és mellkasa által alkotott képzeletbeli függőleges tengely felé néz.⁵

Az állatalakok többsége az átalakulási folyamat kellős közepén látható: a spirál alakban tekeredő farkakból kígyófejek, az agancsvégekből madárfejek lesznek (**5b kép**). A vég nélküli átváltozásokkal tarkított ábrázolások a lovas nomádokra jellemző *thériomorf* világképet mutatják, azaz az erők, istenek állatalakban jelennek meg.⁶ Emberábrázolásokra a szkítáknál először a Kr. e. IV-III. században találkozunk, ez valószínűleg a Fekete-tenger vidékén élő görögök hatása.⁷

5b kép: Átalakuló állatok a paziriki férfi karján

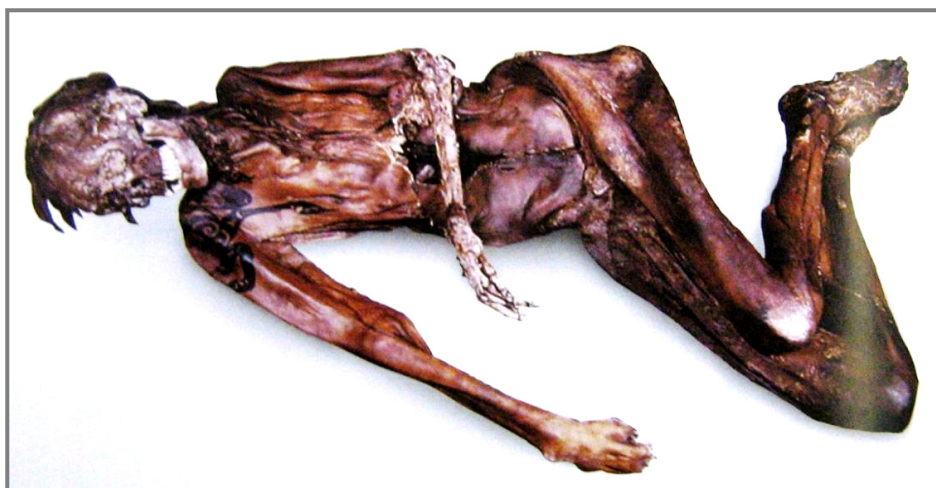
⁵ JACOBSON 1993, 63-64.

⁶ PARZINGER 2007, 49-51.

⁷ PARZINGER 2007, 101 ff.

A férfi gerincoszlopának két oldalán fekete pettyek láthatóak. Hasonló pontokat fedeztek fel a Kr. e. 3300 körül elhunyt rézkori jégember, Ötzi testén is. Nála valamilyen akupunktúrás kezelésnek tartották – ez itt sem zárható ki, hiszen egy idős férfival van dolgunk.⁸

A Verch-Kaldžin-i 3. kurgánban egy 25-30 éves szőke harcos nyugodott (Kr. e. IV-III. század).⁹ A hasán tátongó seb alapján ő is interperszonális erőszak miatt vesztette életét. Vállát egy szarvas-griff keveréklény díszítette (**6. kép**). A kutatók szerint ez a temetkezés bizonyítja, hogy nem csak a vezetőréteg viselt tetoválásokat, a Jéghercegnő alapján pedig az is biztos, hogy nem csak férfiak voltak jogosultak a testfestésre.

6. kép: A Verch-Kaldžin-i 3. kurgánban nyugvó harcos teste és a vállára tetovált keveréklény

A transzformálódó állatalakok eredetét keresve érdemes megvizsgálnunk a 60 éves férfi sírkamrájában sikerült talált bronzüst tartalmát: az edényben kövek és egy kenderféle magjai voltak.¹⁰ Ez a lelet alátámasztja Hérodotosz leírását, miszerint a szkíták egy sátorban a felforrósított kövekre szórták a magokat, s az így keletkezett gőzfürdőben kurjongattak (IV, 75). Feltételezések szerint a kender hatására olyan módosult tudatállapotba kerültek, ahol egy szinten megjelentek ezek a fantasztikus, egymásba átolvadó lények.

A tetoválások eredete

A belső-ázsiai eredetű szkíta állatstílus, amelynek jegyében a tetoválások is fogantak, a Kr. e. IX-VIII. század fordulójától a Kr. e. III-II. századig jelen van: ruhákat, ékszereket, lószere-

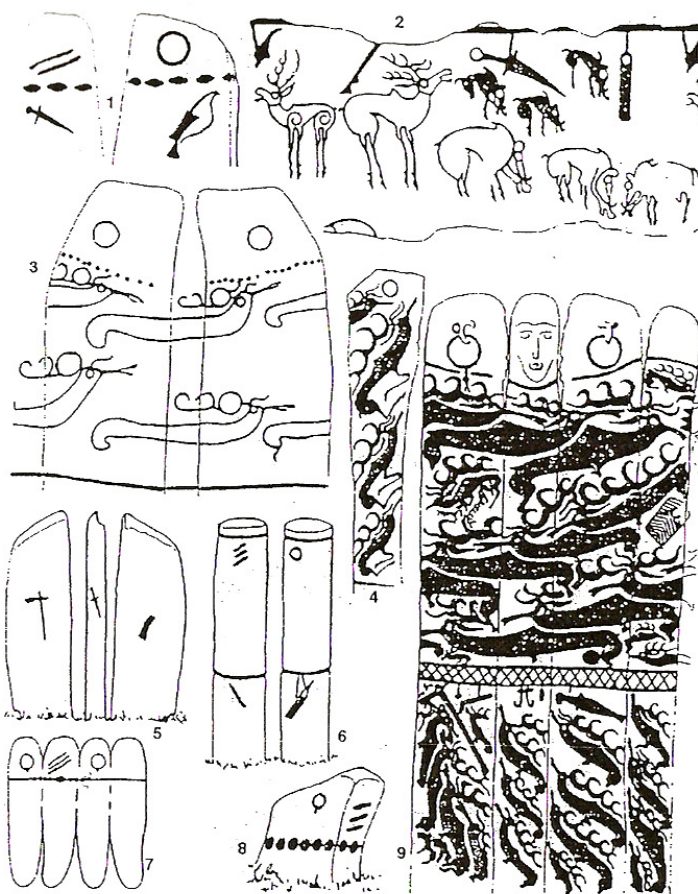
⁸ Említésre méltó ugyanakkor az az elmélet, mely szerint Ötzi tetoválásait nem a kora, hanem feltételezett foglalkozása miatt kapta: a kovácsnak tartott férfi testében a vizsgálatok jelentős mennyiségű, a rézműveségből származó szennyező anyagot mutattak ki. A réz pörkölése és kohósítása közben felszabaduló mérgező gázokat már Mozsolics Amália is kovácsok mitikus bénaságának (lásd Hephaistos) okozójának tartotta. (Czajlik Zoltán szíves szóbeli közlése)

⁹ MOLODIN & POLOSMAN 2007, 142.

¹⁰ PARZINGER 2007, 52-53.

számokat és fegyvereket díszítenek az állatalakok, még itt, a Kárpát-medencében is. Ez a hatalmas idő- és térbeli elterjedés Hermann Parzinger szerint annak köszönhető, hogy nem egyszerű díszítőmotívumokról van szó, hanem egy generációkon átívelő világkép kifejezéséről. Legfőbb elemei a szarvasok, nagymacskák és ragadozó madarak, tehát elsősorban a vadászok gondolköre. Hol találjuk meg ennek a gyökereit?

Mikhail Grjaznov orosz régész úgy véli, a szkíta törzsek a szarvasos kövek előtt festett faoszlopokat állítottak harcosaik emlékére. A fatörzsek után egy ideig a köveket is festéssel díszítették, és csak ezután kezdték el bekarcolni a motívumokat, amelyek így a „becsomagolás” (*wrapping around*) érzését keltették (7. kép). A szkíta állatstílus jellegzetességeit – elegáns, egymással éles szögben találkozó ívek – Karl Jettmar szerint Grjaznov kutatásai alapján nem a csontba, agancsba vagy fába történő karcolás technikájából kell származtatnunk.¹¹

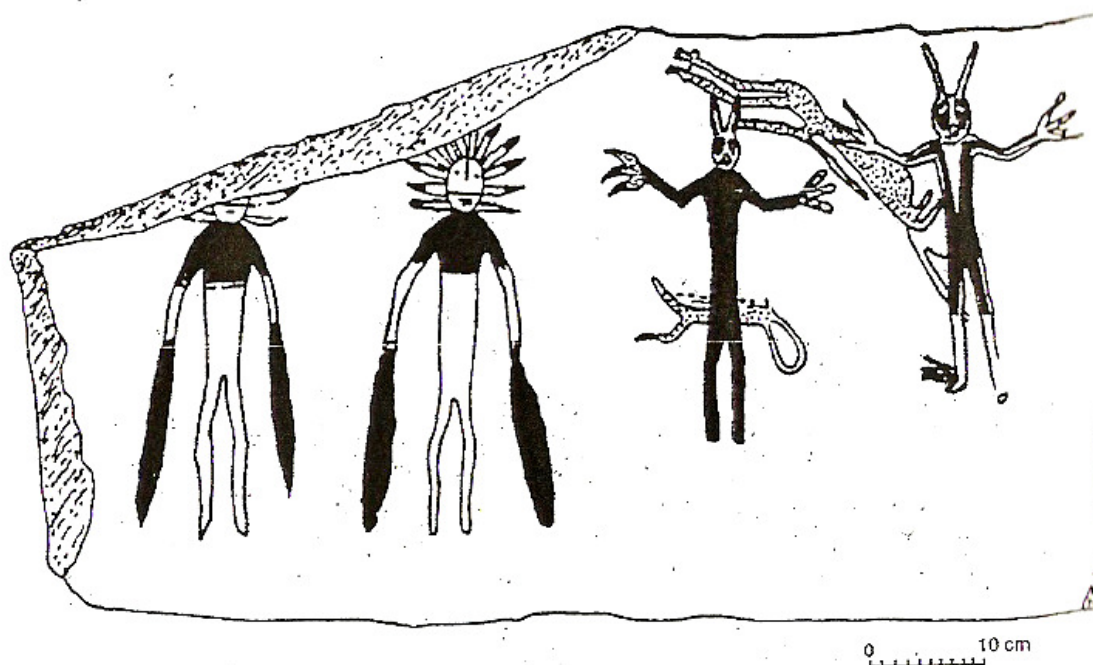

7. kép: Mongóliából és a Szaján-Altajból származó szarvasos kövek

¹¹ JETTMAR 1994, 4.

Jettmar szerint ezeket az oszlopokat a harcosok megtestesülésének tekinthetjük: elkülöníthetjük a fejet – két vagy három vonás az arcon, két fülbevaló/csüngő –, a nyakláncot és a testet. A torzón láthatjuk a fegyvereket (tőr, fokos, íj- és nyíltegez, vagy más néven *gorytos*), néhány esetben egy pajzsot és két kampót (talán a kocsihajtásra utalnak. A testen látható állatok nem a bronzlemezket vagy az öltözék tartozékait testesítik meg, hanem a tetoválásokat imitálják Grjaznov szerint. Jettmar hozzáteszi, hogy e tetoválások akár harci festések is lehetnek, amelyek az óvó-védő szellemeket jelenítették meg thériomorf alakban. Elképzelhető, hogy egyes motívumok nem képzett mesterek művei, hanem gyorsan betanított személyek előírások alapján készített alkotásai. Ez is megmagyarázná a sok esetben látható hasonlóságokat.¹²

Közép-Ázsiában a testfestés hagyománya a III. évezredig nyúlik vissza. Az altaji Karakol temetőben Vladimir Dmitrievics Kubarev ebbe az időszakba tartozó táblákat tárt fel, amelyeken az emberalakok maszkokat viselnek és testük egésze vagy felsőtestük egy része sötét színnre van festve (8. kép). A Kr. e. II. és Kr. u. IV. századba tartozó, Taštyk-kultúrabeli sírokban lelt halotti maszkokon is számos, tetoválásnál is alkalmazott motívum látható, tehát a szokást hosszú évszázadokon keresztül gyakorolták e területen. A fontossága valószínűleg akkor csökkent le, amikor az északi nomádoknál a korábbi nadrágok és „ágyékkötők” helyét átvették az egész testet fedő harci öltözékek.¹³

8. kép: Maszkos, festett testű figurák a karakoli temetőben talált kőtáblákon

¹² JETTMAR 1994, 4-5.

¹³ JETTMAR 1994, 5-6.

A szkíta kori oszlopokon látható ábrázolások tetoválásként való értelmezése megmagyarázná az emberalakok hiányát: felfestésük „ismétlés” lett volna, hiszen az emberi test maga a vászon. Az ívek, spirálok és voluták tömeges használata sokáig kérdés volt, származási területüket ma sem tudjuk egyértelműen meghatározni. Jettmar felveti, hogy a ezekkel a keleti sztyeppén élő szakák a fegyvereiket díszítették. Feltehetően ők a festett kerámiákról emelték át e motívumokat, amelyek eredetét Xinjang területén kell keresnünk.

A testfelület nagy részét befedő tetoválások továbbélését a ruhákra varrt ékítményekben, valamint a fegyvereken, lószerszámokon és öveken látható – a testfestésekhez képest kisebb méretű – díszítésekben találjuk meg a VIII. századtól kezdve.¹⁴

A szkíta állatstílus és a sámánizmus

A tetoválások értelmezéséhez érdemes áttekintetünk a szkíta állatstílus sámánizmussal kapcsolatos vonatkozásait.

A Mikhail Rostovcev által 1922-ben megalkotott *állatstílus* fogalma a görög-római művészetből származó másodlagos művészeti stílust volt hivatott jelölni. Különböző kultúrák olyan képi kifejezőmódjait értették alatta, amelyek zoomorf elemeket tartalmaztak. Az antik világgal fenntartott kapcsolat miatt soha nem kezelték önállóan, tehát nem próbálták meg időben és térben tagolni, holott valószínűleg mindenhol és mindenkor mást jelentett egy-egy ábrázolás. A motívumok vizsgálatánál gyakran alapoztak arra, hogy a hasonló motívumok közös eredetre vezethetők vissza, azaz a megértésükhöz stilisztikai analízisre és tipokronológiai felosztásra van szükségünk. Bizonyos, hogy egy egyedi karaktert csak úgy érthetünk meg, ha tisztában vagyunk a kultúra vallásában betöltött szerepével. Ezért az állatstílus értelmezésénél egészen a sámánizmusig kell visszanyúlnunk, és meg kell vizsgálnunk az Alföldi András által thériomorf világképnek nevezett szemléletet.

A természet elemeit az ember gyakran ruházta fel öntudattal, egyéniséggel, erővel, és állatként képzelte el őket. Gyakorta úgy gondolták, hogy nem csak az állatok tulajdonságait, hanem külső jegyeit is ötvözték azok a szellemek, amelyekre a sámánnak szüksége volt a természettel való kapcsolattartásban. Burchard Brentjes szerint azért jelentek meg a ruhákon, tetoválásokon, kővéseteken, barlangfestményeken, mert a „valóság művészete” vagy a „túlélés művészete” voltak.¹⁵

Ezek az alapvető sámáni elképzelések a fémkorszakok letelepült közösségeinek és a társadalmi különbségek megjelenésével megváltoztak. A kereskedelemből és háborúból meggaz-

¹⁴ JETTMAR 1994, 6-7.

¹⁵ BRENTJES 2000, 259.

dagodó harcos arisztokrácia szívesen fejezte ki hatalmát és gazdagságát a többi réteg felé tartós anyagokba (réz, bronz, arany vagy vas) vésett, erőt jelképező szimbólumokkal. A kőkortól ábrázolt állatok a reprezentációt szolgáló művészet elemeivé váltak a baktriai bronzkori kultúráknál, valamint a vaskori szkítáknál és a szakáknál. A ragadozók, szarvasok, sasok etc. megjelentek a ruházaton, a fegyvereken és az ékszereken.

Bár a állatstílusban találunk közös trendeket, számos eltérést is megfigyelhetünk. Az Altaj-hegységtől keletre a hatalom legfőbb szimbóluma a tigris volt, míg a hegylánctól nyugatra a farkas töltötte be ugyanezt a szerepet. A Fekete-tenger vidékén élők az oroszlánt a görögök és a közel-keleti kultúrák művészetéből vették át. Keleten a teve, a medve és a jak jelent meg a legtöbbször, nyugaton pedig a szarvas, az antilop és a birka volt a domináns. A közös motívumok közé a sas és a ló, valamint a griff sorolható. Ezek az állatok kifejezhetnek győzelmet, diadalt, illetve lehetnek törzsi szimbólumok is. A tigris helyét később átvette a tevét legyűrő nagy madár. A természetes – nem egyszer szárnyas – ragadozók vadász- vagy csatajelenetek jelképeinek tekinthetők.

A behajlított lábbal, háton fekvő agancssal ábrázolt szarvasokat Mongóliából származtatja a kutatás, a majdnem teljes kört adó, összegömbölyödő pozíciót pedig a kínai sárkányoknál láthatjuk a Kr. e. IV. évezredtől kezdve. Egyes értelmezések szerint az idő körforgását jelenítette meg. A szakák és a szkíták innen vehették át ezt az elrendezést, amit ezután más állatokra (például párdúcra) alkalmaztak.¹⁶

A legkorábbi madárábrázolásokat a Kr. e. X-IX. századból, a délkelet-törökországi Göbekli Tepe és Nevali Chori lelőhelyekről ismerjük, ahol az óriási madarak emberfejet tartanak karmaik között. A madárháton lovagló emberek a sumér művészetől kezdve az indiai alkotásokon át Görögországig ismertek voltak. A kínaiaknál a madárnak gyakran füle is van, amely így „sasbagolyként” értelmezhető – ez a szibériai sámánizmusnak is fontos eleme, továbbá sztyeppei fülbevalókon, szeldzsuk selymeken is megjelenik. Pazirikban griffekkel találkozzunk, amelyek az asszír sasfejű démonokra és a mitanni pecsétekbe karcolt pávákra emlékeztetnek, ám hasonlót láthatunk a Kr. e. IV. évezredre keltezett Xiabaogou temető egyik sírkerámiáján. Annak ellenére, hogy három évezred választja el őket, feltételezhetünk közös ideológiai alapot: talán mindkettőt a sámán segítőjének tekintették a maga idejében.¹⁷

¹⁶ BRENTJES 2000, 260.

¹⁷ BRENTJES 2000, 260-261.

Záró gondolatok

E kutatások alapján biztosra vehetjük, hogy a stilizált állatalakok a szkíta korban egyszerre voltak a természetfeletti erők képviselői és az egyéni reprezentáció kellékei.¹⁸ A tárgyakon való ábrázolásuk az uralhatatlan erők megzabolását, felhasználhatóvá tételüket jelenthette (amelyre egy vallási vezetőnek ugyanúgy szüksége volt, mint a világi elit tagjának). Erre gondolhatunk a tetoválásoknál is: a tetoválást viselő ember megkapta a figura összes tulajdonságát. Ennél szorosabb kapcsolatot keresve sem találunk a nomád világban.

Képek jegyzéke

1. kép: SZKÍTA ARANYKINCSEK, kihajtható térkép
2. kép: POLOSMÁK 2005, 52.
3. kép: <http://i4.fastpic.ru/big/2010/1222/8e/7e43c491fab7c3827ecd13281c715c8e.jpg>
http://www.pavelfilatov.com/gall/Altai_People/index.php?photo=1
4. kép: http://stattoo.ru/wp-content/uploads/2009/12/x_41244b49.jpg
- 5a kép: <http://artmagik.webs.com/pazyryk-2-9366.gif>
- 5b kép: <http://media.web.britannica.com/eb-media/75/58875-004-6189052F.jpg>
6. kép: MOLODIN & POLOSMÁK 2007, 146, 8. kép, 147, 12. kép
7. kép: JETTMAR 1994, 9, Fig. 1.
8. kép: JETTMAR 1994, 11, Fig. 5.

Ókori források

HÉRODOTOSZ

HÉRODOTOSZ, *A görög-perzsa háború*. Fordította: Muraközi Gyula. Budapest 1997.

Felhasznált irodalom

BILKAN 2008

BILKAN, A. F. (ed.), *Tales from Rumi*. Somerset 2008.

BRENTJES 2000

BRENTJES, B., 'Animal Style' and Shamanism – Problems of Pictorial Tradition in Northern Central Asia. In: Davis-Kimball, J. – Murphy, E. – Koryakova, L. – Yablonsky, L.

¹⁸ PARZINGER 2007, 99-101.

(eds.), *Kurgans, Ritual Sites, and Settlements: Eurasian Bronze Iron Age*. British Archaeological Research Reports. International Series 890. Oxford 2000, 259–268.

JACOBSON 1993

JACOBSON, E., *The deer goddess of ancient Siberia: a study in the ecology of belief*. Leiden 1993.

JETTMAR 1994

JETTMAR, K., *Body-painting and the Roots of the Scytho-Siberian Animal Style*. In: Genito, B. (ed.), *The Archaeology of the Steppes – Methods and Strategies*. Papers from the International Symposium held in Naples 9–12 November 1992. Napoli 1994, 3–15.

MOLODIN & POLOSMAC 2007

Molodin, I. V. – Polosmak, N. V., *Die Denkmäler auf dem Ukok-Plateau*. In: Menghin, W. – Parzinger, H. – Nagler, A. – Nawroth, M. (Hrsg.), *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. Berlin-München-Hamburg 2007, 140–147.

PARZINGER 2007

PARZINGER, H., *Die Skythen*. München 2007.

POLOSMAC 2005

POLOSMAC, N. V., *Пурпур и золото тысячелетий*. Наука из первых рук 2005/1, 32–55.

SZKÍTA ARANYKINCSEK

FODOR, I. – KULCSÁR, V. (szerk.), *Szkíta aranykincsek. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban, 2009. március 25. – május 31.* Budapest 2009.